

प्रकरण चौथे

भटक्या विमुक्तांची चळवळ

प्रकरण चौथे

भटक्या - विमुक्तांची चळवळ

महाराष्ट्रातील दलित चळवळीमध्ये, भटक्या विमुक्तांची चळवळ अल्पकाळात नावारुपाला आली. भटके विमुक्त मूळचे कुठले ? भटके विमुक्त कोणाला म्हणावे ? त्यांच्या समस्या काय आहेत ? त्यांच्या चळवळीचा उदय व विकास कसा झाला या अनुषंगाने या प्रकरणामध्ये प्रामुख्याने विचार करण्यात आला आहे.

भटक्या विमुक्तांची उत्पत्ती

भारतात अनेक भाषा बोलणारे विविध धर्म, जाती, पंथ असणारे लोक राहतात. आर्य भारतात येण्यापूर्वी द्रविडीयन वंशाचे लोक भारतात रहात होते. आर्य हे इसवीसनापूर्वी २००० वर्षांच्या सुमारास भारतात आले.^१ उत्तर भारतातील सुजलाम् सुफलाम् अशा सात नद्यांच्या प्रदेशात प्रथम आर्यांनी प्रवेश केला. त्यांच्याजवळ असलेले पशुधन पोषणासाठी व उत्पादन वाढविण्याच्या दृष्टीने हा प्रदेश त्यांना उपयुक्त वाटला म्हणून त्यांनी येथे वस्ती केली. वाढलेले पशुधन पोषणासाठी सत्पनद्यांचा प्रदेश पुढे पुढे त्यांना अपुरा वाटू लागला. त्यांनी देशाच्या इतर भागात पाय पसरविण्यास सुरुवात केली. "त्यावेळी मात्र या देशातील द्रविडांनी त्यांना विरोध करण्यास सुरुवात केली. आर्यांनी मात्र विशेष बळ न लावता काबीज करता येण्यासारख्या, अन्न, गायी, घोडे, उपभोग्य वस्तू, पिके, शेते व जलाशये आणि यासारख्या वस्त्या काबीज केल्या आणि स्वतःची संपत्ती, शक्ती व मनुष्यबळ वाढविले."^२ यावेळी द्रविडांनी त्यांना प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही.

आर्यांनी त्यांच्यावर जबरदस्त हल्ले करून त्यांचा पराभव केला. त्यांना जिकंले, गुलाम केले. तरीही द्रविडांनी संघर्ष चालूच ठेवला. त्यांनी आर्यांच्या घनावर लपून छपून हल्ले करण्याचे धोरण स्विकारले होते. ते सतत आर्यांच्या गाथी वगैरे चोरून नेत व त्यांच्या पुढे पुढे सरकण्याच्या मार्गात अडथळा निर्माण करीत राहिले.³ द्रविड हे या देशातील मूळ रहिवासी, पण आर्यांनी त्यांना शत्रू (दस्यू) समजून त्यांच्याशी संघर्ष चालूच ठेवला. एका अर्थाने द्रविडांवर हा अन्यायच म्हणावा लागेल. त्यामुळे द्रविडांजवळ धन आणि मनुष्यबळ फारसे राहिले नव्हते. ते मागासलेले, रानटी व बळाने कमी असल्यामुळे आर्यांशी समर्थपणे तोंड देऊ शकले नाहीत. छुपे हल्ले करून ते रानावनात पळून जात होते आणि जंगलाचा रानावनाचा आश्रय घेत होते. त्यामुळे ते रानटी बनले व कालांतराने गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे वळले. कालांतराने त्यांचे आणि त्यांच्या पुढील पिढ्यांचे गुन्हेगारी जाती-जमातीत रुपांतर झाले. एकार्थाने गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा उगम आर्य काळात झाला असे म्हणण्यास हरकत नसावी.⁴

१७५७ च्या प्लासीच्या लढाईने इंग्रजांनी आपल्या सत्तेचा पाया भारतात रोवला. कंपनी सरकारने गुन्हेगारी नष्ट करण्याच्या दृष्टीने काही उपाय केले. पण त्याचा काही फारसा परिणाम झाला नाही. १८५७ च्या उठावामुळे कंपनीची राजवट बरखास्त होऊन प्रत्यक्ष राणीच्या हाती भारताचा कारभार गेला. गुन्हेगारीला आळा बसला नव्हता. लोकांच्या तक्रारी चालूच होत्या. यावेळी मात्र शासनाने खास चौकशी करून १८७१ साली देशात गुन्हेगारी संबंधी कायदा केला. त्याची अंमलबजावणी ताबडतोब केली. या गुन्हेगारी कायदयाने देशातील ४२ जाती गुन्हेगार ठरविल्या. गुन्हेगार वठणीवर यावेत. लोकांना सुरक्षित रहाता यावे म्हणून सरकारने गुन्हेगारी कायदयाचा आधार घेऊन १९३४ साली ४२ जातीजमातीपैकी चौदा जातीच्या लोकांना पुणे, बारामती, औरंगाबाद, जेजुरी, चिंचवाड, मुंडवा, सोलापूर इ. ठिकाणी वसाहती

स्थापन करुन त्यांना तारेच्या कुंपनात बंदिस्त केले.^५

१९२४ साली त्या जातीजमातीसाठी सेटलमेंट कायदा इंग्रजांनी केला. त्या कायदयान्वये ५२ केंद्रे उघडण्यात आली. बहुतेक सर्व केंद्रे रेल्वे स्टेशन असलेल्या गावीच उघडली गेली होती.

रानावनातून भटकणारे, आपले बिन्हाड घेऊन आपल्या नातेवाईकांसह टोळ्या टोळ्यांनी रहाणारे गुन्हेगार जाती जमातीचे छप्परबंद, कंजारभाट, मांग-गारोडी, कैकाडी, पामलोर, बेस्तर, रजपूत भामटा, टकारी, पारधी अशा जमातीच्या टोळ्या पकडून त्यांना वर उल्लेख केलेल्या केंद्रामध्ये बंद करण्यात आले. काहीना जुन्या मुंबई इलाख्यात वरीलप्रमाणे सेटलमेंट स्थापन करुन बंदिस्त ठेवले. त्यांच्या पायात बेड्या पडल्या. काटेरी तारेच्या कुंपनात झोपड्या बांधून त्यांच्या बायका मुलांसह त्यांना कोंडून ठेवले.^७

कायदयानेच काही जातीना गुन्हेगार ठरविले. रात्री अपरात्री या वस्तीतील लोकांना पोलीसांकडे हजेरी दयावी लागत असे. हजेरी चुकविली की छळ होत असे. त्यामुळे या लोकांचे हाल होऊ लागले. स्वातंत्र्यानंतर त्यांच्यामध्ये काही प्रमाणात जागृती झाली. १९६० साली सोलापूर येथे अखिल भारतीय पातळीवरचे भटक्या विमुक्तांचे अधिवेशन भरले होते. त्यावेळच्या पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंनी या लोकांचे प्रश्न समजाऊन घेतले. याअगोदर १९४९ लाच कुंपनात असणाऱ्या लोकांना मुक्त करण्यात आले होते. अशा लोकांना नेहरूंनी विमुक्त असे संबोधले होते. त्यांना मुक्त केले असले तरी त्यांना स्थिर जीवन लाभले नाही. समाजव्यवस्थेने 'जैसे थी' पाळी त्यांच्यावर आणली. पुन्हा अन्नाच्या शोधार्थ १४ + २८ अशा ४२ भटक्या विमुक्त जाती जमाती भटकत राहिल्या. त्या असेच भटके जीवन जगत होत्या.^६

भटक्या विमुक्तांची व्याख्या

भटक्या विमुक्तांची व्याख्या वेगवेगळ्या लोकांनी वेगवेगळी केली आहे. स्वतःचे गाव, घर, जमिन नसणाऱ्या लोकांचा यामध्ये समावेश होतो. "नाव सांगायला स्वतःचे गाव नाही, रहायला घर नाही, जमिनीसारखे कायमस्वरूपाचे उत्पन्नाचे साधन नाही, उपेक्षित जगणे नशिबी आल्यामुळे पोट भरण्यासाठी कामाच्या निमित्ताने सतत गावोगावी भटकत असलेला आणि भिक्षेवर जगणारा अथवा परंपरेने चालत आलेल्या कलेच्या आधाराने स्वतःची उपजीविका करणारा लोकसमूह, अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या जातीजमातींच्या नावाने जीवन जगताना आढळतो. अशा या लोक समूहाला भटके असे म्हणतात."८

'भटक्या विमुक्तांच्या अभ्यासकांनी केलेल्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे -

भटक्या समाजाची व "भटका" या शब्दाची व्याख्या करणे कठीण आहे. तरीही सर्वसामान्यपणे "भटका म्हणजे एका ठिकाणी न थांबणारा" असा सर्वसामान्य आपण अर्थ घेतो. भटकण्याची वेगवेगळी कारणे असू शकतात. "भटका" हा शब्द ग्रीक भाषेतील NOMO या शब्दापासून आपल्याकडे आला असावा. याशब्दाचा शब्दशः अर्थ to pasture (चारणे) होतो. गवताळ प्रदेश, गुरेढोरे पाळणारे व प्राण्यांचे कळप घेऊन नेहमीकरिता किंवा काही काळासाठी फिरणाऱ्या लोकांना भटके (nomad) असे म्हणतात. भटका आणि भटकेपणाचा अर्थ असाही केला जातो."९

भटक्यांची रामनाथ चव्हाण यांनी केलेली व्याख्या " व्यापाराच्या निमित्ताने गावोगावी भटकत असलेला आणि भिक्षा मागून किंवा काही पारंपारिक कलेच्या आधाराने स्वतःची उपजीविका करणारा लोकसमूह अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या

जाती जमातीच्या नावाने जीवन जगताना आढळतो. अशा समूहाला भटके विमुक्त म्हटले आहे.^{१०}

प्रा. मोतीराज राठोड यांची व्याख्या -

“भटका म्हणजे एका ठिकाणी न थांबणारा” ही व्याख्या ढोबळमानाने केलेली दिसते.^{११}

अशा प्रकारे घरदार, जमिन, गाव नसलेल्या व पनुर्वसन न झालेल्या उपन्या लोकांना, लोकसमूहाला भटके विमुक्त असे म्हणतात. यात २८ पूर्वीचे भटके व १४ जातींना तारेच्या कुंपनात बंदीस्त करून परत मुक्त केलेल्या जमाती मिळून भटक्या विमुक्त जाती जमातींची संख्या ४२ इतकी झाली.

भटक्या विमुक्तांच्या समस्या

भटक्या विमुक्तांची चळवळ हा अभ्यासचा विषय आला तरी ज्या प्रश्नावर भटक्या विमुक्तांची चळवळ उभी होती, चालू झाली ते प्रश्न (समस्या) समजावून घेतल्याशिवाय चळवळ लक्षात येणार नाही. म्हणून प्रथम त्यांच्या समस्या थोडक्यात पाहू.

१९७८ मध्ये बिहार राज्याचे त्यावेळचे मुख्यमंत्री कर्पूरी ठाकूर यांनी अन्यमागासवर्गीयांना २६ % जागा (सवलती) जाहीर केल्यावर संपूर्ण राज्यात हिंसाचार उसळला. १९८२ मध्ये गुजरातमधील वैद्यकीय विद्यार्थ्यांनी महात्मा गांधीच्या पुतळ्याला रक्ताचा टिळा लावून राखीव जागा विरोधी आंदोलन सुरू करून राज्यात अशांतता निर्माण केली. आंध्रप्रदेशात मागासवर्गीयांना जादा सवलती जाहीर केल्या. परंतु न्यायालयाकडून आडवे येण्याचा प्रकार घडला. एन.टी. रामारावानी ताबडतोब आगामी होणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या निवडणूकीत आपल्या गटातर्फे

५० टक्के जागा मागासवर्गीयांना देऊ केल्या. कर्नाटक सरकारने नेमलेल्या मागासवर्गीयांच्या आयोगाला सवर्णीय राजकीय गटाने राजकीय दबावाचे तंत्र अवलंबिले. महाराष्ट्रात तर नामांतराचा प्रश्न मागासवर्गीयांच्या दृष्टीने प्रतिष्ठेचा बनला होता. एकंदर मागासवर्गीयांच्या सवलतीबाबतचा प्रश्न हा जवळजवळ राष्ट्रीय प्रश्न म्हणून गणला जात होता. महाराष्ट्र राज्यातील विमुक्त भटक्यांचे नेते लक्ष्मण माने यांनीही विमुक्त भटक्यांचे प्रश्न राष्ट्रीय स्तरावर नेण्याचा संकल्प केला.^{१२}

मागासवर्गीयांच्या विकासाच्या दृष्टीने भारतीय घटनेत काही खास तरतूद केल्या आहेत. तशा प्रकारचे अधिकार घटनेने राष्ट्रपतींना दिले आहेत.

शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक बाबतीत वर्षानुवर्षे इतर पुढारलेल्या समाजबांधवांच्या दृष्टीने मागे असलेल्या अनुसूचित जाती आणि जमातींना विकसीत समाजाच्या बरोबरीचा दर्जा निर्माण व्हावा म्हणून घटनेच्या ३४१ व्या कलमान्वये राष्ट्रपतीला जो अधिकार दिलेला आहे त्या अधिकारान्वये राष्ट्रपतींनी प्रत्येक राज्याच्या राज्यपालांशी विचारविनियम करून १९५० ते १९७६ पर्यंत वेळोवेळी जी जातीची वर्गवारी केलेली आहे त्या वर्गवारीनुसार महाराष्ट्र राज्यात चार विभाग करण्यात आले आहेत. १) अनुसूचित जाती, २) अनुसूचित जमाती, ३) विमुक्त भटके व ४) इतर मागास जाती.^{१३}

अनुसूचित जातीला १३ टक्के, जमातीला ७ टक्के, इतर मागास १० टक्के (आता इतर मागासांची टक्केवारी वाढविली आहे), भटके विमुक्त जातीला केवळ ४ टक्के शैक्षणिक, नोकरभरती इतर बाबतीत सवलती व हक्क घटनेच्या परिच्छेद १६ (४) अन्वये अधिकार दिलेले आहेत. मात्र भटक्या विमुक्तांना राजकीय हक्क दिलेले नव्हते.

भटक्या विमुक्तांच्या समस्या

भटक्या विमुक्तांची राजकीय स्थिती/समस्या

भटका विमुक्त समाज संपूर्ण महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या ठिकाणी आढळून येतो. या समाजाच्या लोकांना राजकारणात जेवढी संधी मिळायला पाहिजे तेवढी मिळत नव्हती. महाराष्ट्रातील लोकप्रतिनिधींची संख्या (खासदार, आमदार) विचारात घेतली तर त्यात भटक्या विमुक्तांच्या प्रतिनिधींची संख्या अगदी मोजकीच होती. त्याचे कारण म्हणजे दर दहा वर्षानी होणाऱ्या जनगणनेत अनुसूचित जाती जमातींची वेगळी नोंद करून त्यांची निश्चित लोकसंख्या व माहिती गोळा करण्यात येत होती. भटक्या विमुक्तांची अशी वेगळी नोंद होत नाही. त्यांची वेगळी माहिती गोळा करण्याचा प्रयत्नही झालेला नव्हता. त्याच्यासाठी ठेवण्यात आलेल्या राखीव जागा केवळ अंदाजे लोकसंख्येच्या आधारे ठेवण्यात आल्या होत्या. त्यामुळे ही राजकीय समस्या निर्माण झाली होती. राजकीय निवडणूका बाबतीत भटक्या विमुक्तांची स्थिती कशी दयनीय होती. याची प्रचिती लक्ष्मण मानेंच्या पुढील उल्लेखावरून दिसून येते.

लक्ष्मण मानेंना पाश्रुडांचा माणूस निवडणूकीबाबत सांगतो, "निवडणुकीत तर आमी कुणी गावातच न्हात नाय, आमची माणसं मताला जात नायत, आमी नोंदवत बी नाय, मत नकू, मेंबर नकू, अनं मारामारी बिरामारी बी नकू, एक तर आमाला उभंच न्हाऊ दिलं जात न्हाय. मग आमी काय करतू निवडणूकीदिवशी पाटंच उदून रानूमाळ निघून जातू."^{१४}

पूर्वाश्रमीच्या या गुन्हेगार जाती जमातीनी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष स्वातंत्र्याच्या चळवळीला हातभार लावला होता. उमाजी नायकांसारख्या लोकांना प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य

चळवळीत भाग न घेता, ब्रिटीश खजिना लुटून चळवळीत भाग घेणाऱ्यांना पैसा पुरविला. पण अशा भटक्या जाती जमातीतील स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून कधीच गौरविले गेले नाहीत. उलट त्यांना १८७१ च्या कायद्याचा आधार घेऊन गुन्हेगार ठरविले. "देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील लोकांचे योगदान आहे. स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून अनेक लोकांचा गौरव करण्यात आला. मात्र इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडणाऱ्या या जाती जमाती गुन्हेगार ठरविल्या गेल्या."^{१५}

पूर्वीच्याकाळी भटक्या विमुक्तांनी एखादे महत्वाचे चांगले काम केले तर त्यांना त्याचा मोबदला म्हणून इनाम वतन वगैरे मिळत असे. भटके विमुक्तांतील लोक कसे पराक्रमी होते, वारु गडावर त्यांनी कसा पराक्रम केला, त्यांना मिळालेले इनाम गावाने कसे पचू दिले नाही.^{१६} हे लक्ष्मण मानेंच्या पुस्तकात सविस्तर आले आहे.

राजकीय, सामाजिक दृष्ट्या हा वर्ग फारसा जागृत नव्हता. तसेच त्यांच्यात आपआपसात मतभेदही होते. यासंदर्भात रामनाथ चव्हाण म्हणतात, "भटक्या विमुक्तांचे नेतृत्व करणारी जी माणसं आहेत त्यांच्यात एकमत नाही. मुळातच भटका विमुक्त समाज हा एकत्र नाही. तो रानोमाळ पसरलेला आहे. समर्थपणे नेतृत्व करू शकेल अशी एकही संघटना नाही. शिरवाय त्यांच्यात शिक्षित लोकांचा जो वर्ग आहे तो स्वतःला उच्च समजून वेगळ्या समाजप्रवाहात सामील होऊ पहात होता. त्यांच्या भाऊबंदकीत संबंध ठेवणे त्यांना कमीपणाचे वाटते. नेतृत्वासाठी त्यांच्यात आपआपसात मतभेद आहेत. त्यामुळे समाजाचे प्रश्न सुटणे अवघड होत आहे."^{१७}

भटक्या विमुक्तांची आर्थिक स्थिती (समस्या)

रहायला घर नाही, गाव नाही, जमिन नाही, आज इथे तर उदया दुसऱ्या गावी अशी अवस्था भटक्या विमुक्तांची होती. यामुळे आर्थिक स्थिती दुर्बल बनली होती. यामुळे विकास खुंटला होता आणि अनेक प्रकारच्या जटील समस्या निर्माण झाल्या होत्या.

भटका विमुक्त समाज "एका ठिकाणी वस्ती करून रहात नसल्यामुळे आणि नागरी जीवन व्यवस्थित जगता येत नसल्याने या जमाती मागासलेल्या राहिल्या होत्या."^{१८} भटक्यांमध्ये, भिकारी, कलावंत, कष्टकरी अशा अनेक जाती जमातींचा समावेश होत होता. त्यापैकी वडार समाज अति कष्टकरी होता. पूर्वी सरकारी गायरान, शेतकऱ्यांच्या जमिनीतील पिढ्यान पिढ्या दगड काढणाऱ्या आणि उपजिविका करणाऱ्या या लोकांना शेतकऱ्यांना मोबदला व सरकारला रॉयल्टी भरावी लागत होती. त्यामुळे पाहिजे तेवढी मिळकत त्यांना होत नव्हती. भिकारी, कलावंत, नंदीवाले, वैदू, कोल्हाटी, गोसावी, डवरी, जोगती, पोतराज मागून खात आणि पोट भरत होते. त्यांच्या आर्थिक स्थितीत कसलेही बदल झालेले नव्हते. काही भटके लोक पशुपालनाचा व्यवसाय करीत. गाढव, गाई, म्हशी, घोडी, डुकरे, उंट, शेळ्यांमध्या असे विविध प्रकारचे प्राणी पाळत. त्यांना शिक्षण नसल्याने आणि शहरी समाजापासून दूर रहात असल्यामुळे त्यांच्या आरोग्याची (स्वतःच्या व जनावरांच्या) त्यांना काळजी घेता येत नव्हती. दूषित हवामानामुळे अगर इतर कारणामुळे निरनिराळ्या रोगांचा प्रादुर्भाव होतो. त्यात माणसं दगावत होती. तसेच घनगरांनी पाळलेल्या शेळ्यांमध्या मरत होत्या. त्यांच्यातील काही कुटुंबानी शासनाच्या विविध योजनांद्वारे बँकाकडून कर्ज काढून शेळ्यांमध्या घेतल्याने ती कुटुंबे चिंतातूर झालेली होती.^{१९} ही अवस्था मध्या पाळणारांची व इतर भटक्या समाजाची थोड्याफार फरकाने होती.

भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील पारधी, वडार, लमाण, बेरड लोक दारु गाळण्याचा व्यवसाय करीत. त्यांच्या पाठीमागे पोलीसांचा ससेमिरा असे. पोलीस दारुच्या अड्ड्यांवर धाडी घालून हजारो रुपयाची दारु ओतून देत असत. त्यामुळे त्यांचे अतोनात नुकसान होत असे.

पोटासाठी करमणूकीचे खेळ करणारे नंदीवाले, माकडवाले, गारुडी, दरवेशी, डवरी, गोसावी, कोल्हाटी, बहुरूपी सुगीच्या हंगामात पोटासाठी भटकंत करीत असत. त्या भटकंतीच्या काळात त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत असे. शंकरराव खरात 'सांगावा' मध्ये याचे एक उदाहरण देतात, 'घर दार नीट राहीलं अन दागीने-पैशांची पिसवीच कुठं जावी ? या चिंतेत सगळेच कपाळाला हात लावून बसले होते. त्यात पुन्हा म्हातारी खणखणीत आवाजत म्हणाली "त्या माकडवाल्यांचा तरी झाडा घ्या, त्येच्या बिगार कोण पिसवी लांबवतय."'²⁰ अशा प्रकारच्या प्रसंगाना या लोकांना रोजच सामोरे जावे लागत असे. कारण सरकारनेच त्यांची गुन्हेगार म्हणून नोंद केली होती. तर सामान्य माणूस त्यांच्याकडे संशयाने का पहाणार नाही? अर्थार्जनाचे कायमस्वरुपाचे शेतीसारखे साधन नव्हते. खाजगी उदयोग समूह अथवा शासकीय कारखानदारीत भटक्या विमुक्त समाजाच्या तरुणाला स्थान नव्हते. कारण या जाती गुन्हेगार म्हणून ओळखल्या होत्या. आर्थिक विकासाची इच्छा असूनही काही जमातींना बँका धंद्यासाठी कर्ज देत नसत. (कारण जातीच्या दाखल्याची मुख्य अडचण होती) अशातच व्यवसायाच्या आधुनिकीकरणामुळे आणि कारखानदारीमुळे पारंपारिक कुटीर उदयोगाला वाव राहिला नव्हता.²¹ अशी अवस्था या समाजाची झाली होती.

सरकारच्या कायदयानेच भटक्या विमुक्तांना गुन्हेगार ठरविले होते. त्यामुळे जन्मणारे प्रत्येक मूल हे गुन्हेगारीचा शिकका कपाळी घेऊन जन्मत असे. अस्थिर जीवनामुळे त्यांच्यामध्ये मोठया प्रमाणात दारिद्र्य होते. सरकारी कायदयाने गुन्हेगारीचा शिकका मारल्याने इतर समाजही जवळ करीत नव्हता. यामुळे उपजीविका करणे अवघड झाले होते. अशावेळी भटक्या विमुक्तांना प्रसंगी पोटचे मुल विकण्याची त्यांच्यावर पाळी येत असे. ही गोष्ट स्वातंत्र्यात लांछनास्पद अशीच होती. यासंदर्भात लक्ष्मण गायकवाड म्हणतात, "म्हणून कधी कधी मला वाटतं की, स्वातंत्र्यानंतरही भटक्या विमुक्तांना पोटचे लेकरु विकून उपजीविका भागवावी लागते. स्वाभिमानाने जीवन जगणे अशक्य होते. तर या स्वातंत्र्याचा उपयोग काय ?" ^{२२} केवळ आर्थिक समस्येमुळे अनेक प्रकारच्या समस्यांना भटक्या विमुक्तांना सामोरे जावे लागत होते.

भटक्या विमुक्तांच्या सामाजिक समस्या

आचार, विचार, संस्कृती, रुढी, परंपरा इत्यादीबाबतीत भटका समाज इतर समाजापासून पूर्णपणे वेगळा होता. त्यांच्यात अनेक प्रकारच्या अंधश्रद्धा जोपासल्या जात होत्या.

पूर्वी गावोगाव भटके भटकत होते. गावात काम मिळाले तर दोनतीन महिने रहाता येत असे. पण गुन्हेगार कायदयामुळे तीन दिवसापेक्षा जास्त दिवसएका गावात थांबता येत नसे. एका ठिकाणी थांबण्यावर बंदी आल्यामुळे कायम उत्पन्नाचे साधन त्याला एका ठिकाणी मिळविता येत नसे. त्याला भटकण्याची सवय गुन्हेगारी कायदयामुळे लागली होती. ही भटकंती पुढे त्याची संस्कृती धर्म बनली. स्थिर जीवन जगण्याचा त्यांचा हक्क गुन्हेगारी जमाती कायदयाने नष्ट केला होता. ^{२३}

अस्पृश्यवर्गाप्रमाणेच या भटक्या विमुक्तांची अवस्था बिकट होती.^{२४} रामनाथ चव्हाण सांगतात, भटक्या जाती जमातींना भूतकाळाविषयी प्रचंड अभिमान आहे. भूतकाळात जगण्याचे त्यांचे आजही प्रयत्न चालू आहेत. इतर जाती जमातीपेक्षा आपण वेगळे आहोत. किंबहुना श्रेष्ठ आहोत. अशी प्रत्येक जमातीतील व्यक्तींची भावना होती. विशेषतः भटक्यांच्या मुख्य जमातीत आणि पोटजातीत उच्चनिचतेचे तणाव कायम होते. पूर्वास्पृश्य जातींना आजही अस्पृश्य समजण्याची भावना भटक्या जमातीत तीव्र होती. स्वजातीचे पारंपारिक पीळ मोडायला लोक तयार नव्हते.^{२५}

कुठे चोरी झाली, चोर नाही सापडला की या गुन्हेगारी समाजातील लोकांना पोलीस पकडून मारहाण करीत असत. सुटून आले की, समाज जवळ करीत नसे, सरकार चोर समजून छळ करीत असे. सामाजिक कलंक आणि कायदेशीर अन्याय केल्यामुळे भटक्या विमुक्तांना अपमानात जीवन जगावे लागत होते. चोर म्हणून कोणी काम देत नव्हते. यामुळे पोटाचा प्रश्न निर्माण होत होता. मग पोट भरण्यासाठी चोरीशिवाय पर्यायच रहात नव्हता. यासंदर्भत लक्ष्मण गायकवाड म्हणतात, "आम्हाला कामधंदा कोणी देत न्हाई म्हणून चोरी करावी लागते. तर आमच्या संबंध जातीलाच चोर समजतात असे का? आम्हाला चांगल का जगू देत न्हाईत?"^{२६}

भटकंतीच्या कायदयामुळे गाव सोडून दुसऱ्या गावाला जाताना, जनावराप्रमाणे दाखला दिला जात असे. दुसऱ्या गावच्या पाटलाने, 'सदर टोळीची पूर्ण तपासणी करूनच ताब्यात घ्यावी.' असा शेरा मारला जात असे. अशा प्रकारची जाचक दाखला पध्दत होती. गावात दाखल झाल्याबरोबर पाटलाच्या वाड्यावर वर्दी द्यावी लागत असे. गाढव, कोंबडी, कुत्री, माणसं सगळं सांगावे लागत असे. अशा प्रकारे

कायदयाच्या बडग्यात राहून सतत जगण्याची धडपड करावी लागत होती.^{२७} कामानिमित्त बायका, मुली, पुरुषांना आसपासच्या ठिकाणच्या गावामध्ये जावे लागत असे. पुरुष माणसे सुरक्षित येतील पण बायकांचे काय ? उशीर झालेल्या बायकांवर गावगुंडाकडून अब्रू लुटण्याचेही प्रकार होत असत. याबाबत गुलाब वाघमोडे सांगतात, “एका गोष्टीचं लई बेकार वाटायचं आयची छेडाछेड मायंदळ व्हायची, तरणी पोरं, मोठी माणसं तिची मस्करी करायची, डोळं मिचकावायची अन, कायना बायनू म्हणायची, त्येंच बोलणं वान्यावर सोडत आय खाली मान घालून चालू लागायची. आमच्या आयचीच न्हाय तर आमच्या सव्या बायकांची हिच तन्हा होती. एकांदा बायला उशीर झाला ती परताय लागली की, अब्रू लुटूनच बिन्हाडी यायची.”

पोटापाण्यासाठी धडपडणाऱ्या भटक्या विमुक्त स्त्रिया गावगुंडाच्या वासनेच्या शिकार होत असत. अज्ञानीपण व नागरी समाजापासून अलग रहाण्याची सवय यामुळे कुटुंब नियोजनाचे महत्त्व पटलेले नव्हते. लोकसंख्या वाढत होती. या समाजामध्ये अंधश्रद्धा टोकाच्या होत्या. देवाच्या नावाने कोंबड्या बकऱ्यांचा बळी देणे, खंडोबाला वाघ्या मुरळी सोडणे, देवीला पोतराज सोडणे, पोटचा मुलगा वहाणे, देवीच्या नावाने जोगतीणी सोडणे हे प्रकार सर्रास चालू होते. भिमराव गस्ती सांगतात “माझी एक बहिण जन्मतःच पायान अघू होती. ती सात आठ वर्षाची झाली होती. तिला चालता येत नव्हते. नुसत बसून असायची ती गोरीपान व नाकीडोळी चांगली होती. तिच नाव मल्लवा ठेवल होतं. तिला देवीला वाहीलं तर तिचे पाय बरे होतील असा एका जोगतीणीने आईला सांगितले होते.”^{२८} भटक्या विमुक्तांचे जीवन अशा प्रकारच्या अंधश्रद्धांनी भरलेले व भयप्रद असेच होते. भटक्या विमुक्त समाजामध्ये जातीने मान्य केलेल्या रुढी, प्रथा, नियम याचा कोणी भंग केल्यास

जातपंचायतीकडून न्याय निवाडा होत असे. एखादया व्यक्तीला कुटुंबाला जातपंचायतीने एखादया गुन्हयाबद्दल वाळीत टाकले तर ती अपमानास्पद व सर्वात वाईट शिक्षा समजली जात असे.

शैक्षणिक समस्या

शिक्षण म्हणजे माणसाच्या सर्वांगीण विकासाचे एक महत्वाचे साधन मानले जात होते. पण मनुस्मृतीच्या आज्ञेप्रमाणे, बहुजन समाजाला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. पुढे परिस्थिती बदलत गेली. ब्रिटीशांच्या काळात काही प्रमाणात बहुजन समाजाला शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाली. स्वातंत्र्यानंतर तर अगदी खालच्या स्तरातसुद्धा शिक्षणाची ओढ बलवत्तर होत होती. शिक्षणाचा फायदा समाजातील सर्व जातीधर्माचे लोक घेत होते. पदव्या संपादन करून शासनाच्या विविध योजना व सवलतींचा फायदा करून घेत होते. आपले व आपल्या कुटुंबियांचे जीवनमान उंचावत होते.

महाराष्ट्रातील भटका विमुक्त समाज मात्र शिक्षणापासून वंचित होता. शिक्षण घेत असताना त्यांना अनेक अडचणीला तोंड द्यावे लागत होते. कुठेही एका ठिकाणी घर नाही, शेत नाही, सतत भटकंती असल्याने आपल्या मुलाबाळांची कुठल्या शाळेत नावं घालायचे ? एका गावातला कामधंदा संपला, तिथे थांबण्याची मुदत संपली की पुढच्या गावी जावे लागत असे. त्यामुळे मुलाबाळांची शिक्षणाची हेळसांड होत असे आणि त्यांच्या शाळाही बंद होत. तसेच ज्या शाळांतून त्यांची नावे घातली होती तिथे चोर म्हणून या जातीच्या मुलांकडे, शिक्षकांचा इतर विद्यार्थ्यांचा समाजाचा दृष्टीकोन बदलेला नव्हता. त्यामुळे भटक्या विमुक्तांच्या मुलांना शाळेत त्रास सहन करावा

लागत असे. तेथे त्यांना त्यांच्या जातीचा आणि कलंकीत परंपरेचा केलेला उल्लेख सहन करावा लागत असे. लक्ष्मण गायकवाड आपल्या शिक्षणाचा अनुभव सांगतात तो असा, " शाळेत गेल्याबरोबर इतर मुलं चोर आला रे म्हणून चिडवित आणि त्या विद्यार्थ्यांच्या भोवती गर्दी करीत."²⁹ यावरून भटक्या विमुक्तांना होणारा त्रास आपल्या लक्षात येतो.

शिवाय एखादयाने गुन्हा न करता, अट्टल गुन्हेगार सापडला नाही तर सवयीचे गुन्हेगार म्हणून त्या जातीच्या लोकांना, शाळेतल्या मुलांना चोर समजून तुरुंगात डांबले जात असे. मोतीराज राठोड यांनी सेलू परभणी येथील कटाळू गुणाजी चव्हाण यांची मुलाखत घेतली तेव्हा तो म्हणतो, "मी मजेत आहे साहेब. चवथीत शिकत असताना वर्गातून पोलीसांनी मला पकडून नेलं चोर सापडत नाही म्हणून, मला अंदर केला होतं, लई जीव तुटला, पण काय करावं चोर जात आमची."³⁰ शाळकरी मुलांना पालावरनं शाळेतनं पकडून पोलीस नेत असत. त्यांच्या भवितव्याचा विचार करीत नसत. तो गयावया करीत असतो. मी चोर नाही, शाळा शिकतो साहेब, पण त्याचे काहीच ऐकून न घेता पोलीस दमातच त्याला म्हणतात, "चोर जातीच्या, तुज्या बापानं शाळा शिकली का? चल आता जेलमध्ये शाळा शिक."³¹

शासनाने गोरगरीब मागासवर्गीय भटक्या विमुक्तांच्या मुलांची रहाण्याची जेवणाची सोय व्हावी, त्यांना शिक्षण मिळावे म्हणून बोर्डिंग्ज काढल्या. पोटापाण्यापायी मुलांची शाळा बुडू नये म्हणून भटक्या विमुक्तांतील लोक आपल्या मुलांना अशा बोर्डिंगमध्ये ठेवत असत. पण तिथेही पोटभर दोन वेळचे अन्न मिळत नव्हते असेच दिसते.

बोर्डिंगमध्ये भटक्या विमुक्तांच्या मुलांना कसे वागवत हे लक्ष्मण गायकवाडांच्या अनुभवावरून लक्षात येईल. "आमाला वाटलं बोर्डिंगमध्ये पोट भरून जेवाय देत असतील, आमी रोटी द्या म्हणून मागितली, तवा एका गुरुजीनं सांगितल, एका टाईमाला दोन रोट्या मिळत्यात, तुमी आज नवीन आलावं, म्हणून अडिच दिलाव एवढया खाऊन उठायचं."³² बोर्डिंगमधल्या अधिकाऱ्यांकडून अशी वागणूक मुलांना मिळत असे.

भारतात अनेक जाती धर्मात बालविवाहाची पध्दत रुढ होती. विशेषतः भटक्या विमुक्तांमध्ये ती मोठया प्रमाणात प्रचलित होती. त्यांच्या मुलांना शिकण्याची इच्छा असूनही लहान वयातच किंवा शाळेत असतानाच त्यांचे लग्ने केली जात असत. कारण त्यांना शिक्षणापेक्षा मुलांची लग्ने लावून देणे महत्वाचे वाटे. त्यामुळे अशी मुले पुढे शिक्षणापासून वंचित रहात असत.

भटका विमुक्त समाज विस्कळीत, रानावनात रहाणारा, भटकंती करणारा असल्याने त्याला शिक्षण घेता येत नसे. शिक्षणाभावी, अज्ञान, अघंश्रद्धा, दारिद्र्य त्यांच्या सतत वाटयाला असे. मुख्यतः शिक्षणापासून वंचित राहिल्याने त्यांच्या विकासाचे मार्ग अडचणीचे झालेले होते.³³

अशा प्रकारे अनेक प्रकारच्या समस्यांना भटक्या विमुक्तांना स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात व स्वातंत्र्यानंतरही तोंड द्यावे लागत होते. या समस्या सोडविण्यासाठी भटक्या विमुक्तांनी ज्या चळवळी केल्या त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे.

१७५७ च्या प्लासीच्या लढाईने कंपनीने भारतात आपले पाय भक्कम करण्यास सुरुवात केली. देशी संस्थानिक राजेरजवाडे, सरदार, जहागीरदार यांच्यातील

अंतर्गत कलहाचा फायदा घेऊन या सर्वांना जेरीस आणले. दत्तक वारस नामंजूर, संस्थाने खालसा करण्याचे घोरण अशा माध्यमातून कंपनी आपल्या सत्तेचा विस्तार करीत होती. कंपनीच्या या साम्राज्यवादी कारभाराविरुद्ध काही दुखावलेल्या संस्थानिक जहागीरदारांनी एकत्र येऊन कंपनीच्या विरोधात १८५७ मध्ये उठाव केला. पण तो मोडून काढण्यात कंपनीला यश आले. उठावाचे कारण पुढे करून कंपनीची सत्ता काढून घेऊन भारवाचा कारभार राणीच्या हाती आला. याच काळात लुटालूट करणारे चोर, दरोडेखोर यांच्यामुळे जनता आणि शासनही त्रस्त झाले होते. लोकांनी गुन्हेगारीविरुद्ध तक्रारी केल्या. त्यावेळी शासनाने चौकशी करून १८७१ मध्ये गुन्हेगारी कायदा देशात लागू केला.

१८७१ चा गुन्हेगारी संदर्भातील कायदा

गुन्हेगारीला आळा बसावा, इंग्रजी राजवटीचा समाजाला धाक वाटावा या हेतूने १८७१ मध्ये ब्रिटीशांनी गुन्हेगारी जमाती कायदा केला.^{३४} त्यात पोटासाठी गावोगाव भटकणाऱ्या जमातीचा बळी घेण्यात आला. माणूस जन्माने आणि जातीने गुन्हेगार असतो असा हा कायदा तयार करण्यात आला होता.

१९२४ चा सेटलमेंट कायदा

या कायदयाने भटक्या समाजातील १४ जातीजमातींना ५२ ठिकाणी वसाहती स्थापन करून तिथे त्यांना तारेच्या कुंपनात बंदिस्त करण्यात आले. त्या जाती पुढीलप्रमाणे -

१) बेरड, २) बेस्तर, ३) भामटा, ४) कैकाडी, ५) कंजारभाट, ६) कटाबू,

७) बंजारा, ८) पारधी, ९) राजपारधी, १०) राजपूत भामटा, ११) रामोशी, १२) वडार, १३) वाघी, १४) छप्परबंद इत्यादी.

कायदयानेच या जातीच्या लोकांच्या कपाळी गुन्हेगारीचा शिक्का मारला होता. वसाहतीत लोकांचे हाल होत होते. सुरक्षित व उजळमाथ्याने जगता येत नव्हते. पोलीसांचा पहारा, रात्री, अपरात्री पोलीस स्टेशनला हजेरी द्यावी लागत असे.

पुढे १९४७ ला देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. देश स्वतंत्र झाला. पण भटके विमुक्त अजून गुलाम बंदिस्तच होते. पंडित नेहरुंच्या सांगण्यावरून "१३ ऑगस्ट १९४९ रोजी म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर दोन वर्षांनी महाराष्ट्राचे समजाकल्याण मंत्री ना. तपासे यांनी या वसाहतीच्या कात्रीने तारा कापून आत कोडून ठेवलेल्या गुन्हेगार लोकांना मुक्त केले."^{३५}

पहिली अखिल भारतीय भटक्या विमुक्त जाती जमातीची परिषद

स्वातंत्र्यानंतरची ही पहिली अखिल भारतीय भटक्या विमुक्त जाती जमातीची परिषद सोलापूर येथे दि. ११ एप्रिल १९६० रोजी भरली. भीमराव जाधव (महापौर), नगरकर इ. च्या प्रयत्नामुळे त्यावेळचे पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरु या परिषदेस हजर होते. या मेळाव्यात माजी गुन्हेगार जमातीचा अनुसूचति जमातीत समावेश करून आदिवासींना मिळणाऱ्या सवलती या समाजास मिळाव्यात अशी मागणी करण्यात आली होती. तेव्हा " या जमातीच्या लोकांनी नोकरीपेक्षा उदयोगधंद्याकडे लक्ष देऊन स्वावलंबी व्हावे" असा सल्ला पं. नेहरुनी या मेळाव्यात लोकांना दिला होता. "माणूस जन्माने गुन्हेगार असू शकत नाही. परिस्थिती त्याला तसे बनवत असते."^{३६} असे ते बोलताना येथे म्हणाले.

१९६० नंतर भटक्या विमुक्तांच्या चळवळीचे नेतृत्व हे नव्या पिढीच्या तरुण तडफदार लोकांकडे आले. या काळातच अनेक संस्था संघटना उदयास आल्या. समाजाचा कायापालट करण्याच्यादृष्टीने नव्या नेत्यांनी विविध संघटनांच्या माध्यमातून प्रयत्न करायला सुरुवात केली. समाजाचे प्रश्न सोडवून समाजाचा विकास व्हावा यादृष्टीने प्रयत्न करणाऱ्यामध्ये अनेक ज्ञात, अज्ञान पुढारी कार्यकर्ते प्रयत्न करीत होते. त्यांच्यामधील 'उपरा'कार लक्ष्मण माने, 'उचल्या'कार लक्ष्मण गायकवाड, डॉ. भीमराव गस्ती, बेळगांव, बाळकृष्ण रेणके, प्रा. मोतीराज राठोड, औरंगाबाद हे आणि असे हजारो कार्यकर्ते या चळवळीसाठी काम करीत होते.

राज्यव्यापी पारधी परिषद

राज्यव्यापी पारधी परिषद १९८५ मध्ये परतूर जिल्हा जालना येथे घेण्यात आली. जवळजवळ पाच हजार पारधी येथे आले होते. हद्दपार, वॉटेड, तडीपार, हिस्ट्री सीट, संशयीत असे एक हजार पारधी या परिषदेला जाणीवपूर्वक बोलावले होते. 'सरकारचे आम्हाला काही नको, पण पोलीस त्रासापासून आम्हाला वाचवा' अशी मागणी या परिषदेत करण्यात आली. तसेच गुन्हेगारीविषयक कायद्यांना कायदेशीर आव्हान देण्याचा निर्णय याच परिषदेत घेण्यात आला.^{३७} प्रा. मोतीराज राठोड आणि इतरांनी या परिषदेचे आयोजन केले होते.

भटक्या विमुक्तांच्या शोधयात्रेपूर्वी

या शोध यात्रेपूर्वी महाराष्ट्रामध्ये विविध ठिकाणी भटक्या विमुक्तांवरील अन्याय अत्याचाराविरुद्ध संघर्ष चालूच होते. तसेच आम्हाला माणूस म्हणून इतरांप्रमाणे प्रतिष्ठा, मान मिळाला पाहिजे यासाठी विविध संघटना कार्यरत होत्या. लक्ष्मण माने

बाळकृष्ण रेणके, मोतीराज राठोड, लक्ष्मण गायकवाड यासारखी चळवळी माणसे भटक्या विमुक्तांचे संघटन करण्याचा प्रयत्न करीत होती. आपल्या न्याय हक्कासाठी त्यांचा विविध ठिकाणी संघर्ष चालूच होता. असाच एक प्रसंग पुणे परिसरातील. १९८३ ची घटना पुण्यातील मुंडवा परिसरात भटक्या विमुक्तांची वस्ती होती. ती जागा/जमिन सरकारने पुणे महानगरपालिकेला दिली होती व महापालिकेने तिथे गुरांचा गोठा म्हणून त्या जागेची निश्चिती केली होती. पण १९२४ सालच्या सेटलमेंट कायदयाने तेव्हापासून तेथे रहाणाऱ्या भटक्या विमुक्तांचे काय ? त्यांच्या जागा, जमिनीचे काय? हा प्रश्न सरकार आणि महानगरपालिकेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा नव्हता असे दिसते. १९२४ पासून तेथे रहाणाऱ्या लोकांची गैरसोय करून त्यांच्या जमिनी काढून घेऊन तेथे गुरांची सोय करायला निघालेल्या सरकारला न्यायालयाने मनाई केली. मुंडवा येथील भटक्या विमुक्तांची वहिवाटीची २२७ एकर जमिन काढून सरकारने, महापालिकेला दिली होती. याविरुद्ध तेथील स्थानिक कार्यकर्ता शिवलाल व लक्ष्मण माने यांनी याविरुद्ध पुणे परिसरामध्ये फिरून लोकांमध्ये जागृती केली. मोर्चे काढण्यात आले. यासंदर्भात लक्ष्मण माने माहिती सांगतात ती अशी, " १९ ऑक्टोबर १९८३ रोजी पुण्यातून भटक्या विमुक्तांच्या, शेती प्रश्नी एक प्रचंड मोर्चा काढला होता. हजारो स्त्री-पुरुषानी आपल्या कुटुंब कबिल्यासह गाई, बैल, शेळ्या, गाढव, डुकरं घेऊन अभिनव मोर्चा काढला होता. मोर्चाला फार प्रतिसाद मिळाला, पुणं मोर्चा रोज पहातं पण असा मोर्चा आतापर्यंत त्यांनी पाहिला नव्हता. सारे भटके विमुक्त, स्त्री, पुरुष, तरुण मुलं घोषणा देत न्याय मागत होती. हा प्रश्न न्यायालयात नेला आणि न्यायालयाने लगेच २० ऑक्टोबरला महानगरपालिकेला गुरांचे गोठे तेथे आणण्यास मनाई करणारा स्टेही दिला."^{३८} अशा प्रकारे वहिवाटीसाठीच्या या लढाईत पुढे लक्ष्मण माने व शिवलाल यांना यशही मिळाले.

कत्ती हातोडा मोर्चा

भटक्या विमुक्तांना चोर गुन्हेगार समजणे हा त्या जातींना कलंक होता. 'या समाजाचे पुनर्वसन झाले पाहिजे, त्यांना सक्तीचे शिक्षण मिळाले पाहिजे. या मागण्यासाठी मुंबई, पुणे, औरंगाबाद, लातूर इत्यादी ठिकाणी राज्यपातळीवरचे मेळावे घेऊन शासनाकडे मागण्याही केल्या होत्या. याच मागण्यांसाठी १९८२ मध्ये लातूर येथे लक्ष्मण गायकवाड यांनी १०,००० भटक्या विमुक्तांचा 'इशारा वजा' 'कत्ती हातोडा मोर्चा' काढला होता.'^{३९}

'शोधयात्रा' भटक्या विमुक्तांची - १९८६

१५ ऑगस्ट १९८६ रोजी अभूतपूर्व अशा प्रकारची एक 'शोधयात्रा' भटक्या विमुक्त जाती जमातीची निघाली होती. त्याची सुरुवात लातूर पासून झाली. महाराष्ट्राच्या ज्या ज्या भागातून ती गेली तिचे स्वागत लोकांनी केले. यामध्ये लक्ष्मण माने, लक्ष्मण गायकवाड, बाळकृष्ण रेणके, प्रा. मोतीराज राठोड इत्यादींनी पुढाकार घेतला होता. या संदर्भात लक्ष्मण गायकवाड सांगतात, ' खरे तर या शोधयात्रेमागचा उद्देश सर्वांचा असा होता की, भटक्या विमुक्तांना या देशामध्ये काय स्थान आहे ? व समाजाच्या अस्मितेचा देशाचा शोध घेण्यासाठी म्हणून ही 'शोधयात्रा' काढली होती. पणे दुर्दैवाने इथेही नेतृत्वासाठी रस्सीखेच सुरुच होती.

बिन्हाड अधिवेशन चाळीसगांव

११ ऑक्टोबर १९८६ रोजी आपल्या बिन्हाड मुलांसह आपल्या पशुप्राण्यांसह चाळीस हजार भटके विमुक्त चाळीसगाव येथे अधिवेशनासाठी जमले होते. " बिन

देशाचे आम्ही भटके, आम्हाला नागरिकत्व दिले, पण मानवी जीवन, नागरी जीवन का नाकारता ? या खंडप्राय देशात हक्काने एका ठिकाणी कुठे आम्ही रहावे हे दाखवा ? यासाठी हे अधिवेशन घेण्यात आले होते. यावेळी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री शरद पवार अधिवेशनाला आले होते. "लोकशाही आणि शांततेच्या मार्गाने आपण आपल्या देशाचा शोध घेऊ असे आश्वासन त्यांनी दिले. 'आमचे प्रश्न शासनाने सोडवावेत अन्यथा आम्हाला वेगळ्या मार्गाने जावे लागेल अशी नोटीस त्यांच्या साक्षीने शासनाला भटक्या विमुक्तांच्यावतीने देण्यात आली.'^{४०} पण सरकारने तिकडे लक्ष दिले नाही. शेवटी भटक्या विमुक्तांना न्याय मागण्यासाठी न्यायालयात धाव घ्यावी लागली.

हायकोर्टात याचिका दाखल

दिनांक २५ एप्रिल १९८८ रोजी आपल्या मुलांबाळासह भटक्या विमुक्त समाजातील लोकांनी, भटक्या विमुक्तांचा समावेश अनुसूचित जमातीमध्ये करावा, भटक्यांचे सक्तीने पुनर्वसन करण्यात यावे, गुन्हेगारी कायदा पूर्णतः रद्द करा या मागण्यांसाठी, महाराष्ट्र सरकार व भारत सरकार विरुद्ध हायकोर्टात याचिका दाखल केली.

राजभवनावर अधिवेशन

१९८८ मध्ये भटक्या विमुक्त समाजाच्यावतीने राजभवनावर मोर्चा काढण्यात आला. तो गिरगांव चौपाटीला पोलीसांनी अडविला. तेव्हा लुटूपुटूचे अधिवेशन भरविण्यात आले. "१९९० पूर्वी केंद्र सरकारने भटक्या विमुक्तांसाठीचे आपले धोरण जाहीर करावे नसता, १९९० मध्ये जमीन जुमलां दखलपात्र आंदोलन छेडले

जाईल," अशी घोषणा यावेळी मोतीराज राठोड यांनी केली. याच काळात मुंबई हायकोर्टाने अंतरीम आदेश म्हणून काही मागण्या भटक्या विमुक्तांच्या मान्य केल्या. कोर्टाचा आदेश असा होता, " गुन्हेगार जमाती कायदा आजही राबविला जात आहे तो त्वरित बंद करावा व भटक्यांना कायदेशीर नागरी जीवन जगू द्यावे."^{४९} अशा प्रकारे गुन्हेगारी कायदयास आव्हान देऊन तो रद्द करवून घेण्यामध्ये भटक्या विमुक्तांच्या चळवळीस या काळात यश आल्याचे दिसते.

सोलापूरची दुसरी अखिल भारतीय भटक्या विमुक्तांची परिषद

भटक्या विमुक्तांची पहिली परिषद १९६० साली सोलापूर येथे झाली होती. तेव्हा त्या परिषदेस तेव्हाचे पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू आले होते. आता दुसरी परिषद ही सोलापूर येथेच होणार होती. ही परिषद घेण्यामागचा उद्देश हा होता की, भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न सरकारपुढे मांडावेत आणि ते सोडवून घ्यावेत. दि. ३१-१-१९८९ रोजीच्या या परिषदेस राजीव गांधी (पंतप्रधान) उपस्थित होते. भटक्या विमुक्तांच्या मागण्यांचे निवेदन भटक्या विमुक्तांच्यावतीने महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री मा. शरद पवार यांनी राजीव गांधी यांना सादर केले. त्या निवेदनातील मागण्या पुढीलप्रमाणे होत्या.

निवेदन (मागण्या)

१. भटक्या विमुक्त जाती जमातीना अनुसूचित जमातीत समाविष्ट करावे. अलग संस्कृती, प्राचीन लक्षणे, भौगोलिक अलगता, इतर समाजापासून अलग रहाण्याचा न्यूनगंड आणि मागासलेपण हे जे निकष अनुसूचित जमाती ठरविण्याकरिता मान्य करण्यात आले आहेत ते सर्व निकष भटक्या व विमुक्त जाती जमातीना लागू होतात.

२. भटक्या व विमुक्त जमातीसाठी अनुसूचित जाती जमातीच्या उपाययोजनेच्या धर्तीवर स्वतंत्र उपाययोजना मंजूर करण्यातयावी व केंद्र सरकारने या उपयोजनकरीता आवश्यक ते अर्थसहाय्य उपलब्ध करून दयावे.
३. तातडीच्या योजना

घटनात्मक संरक्षण आणि स्वतंत्र उपयोजने व्यतिरिक्त भटक्या व विमुक्त जमातींना सहाय्य करण्यासाठी व त्यांचे शोषण थांबविण्यासाठी काही तातडीच्या उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. त्या योजना पुढीलप्रमाणे -

१. स्वातंत्र्यसैनिक, निवृत्त सैनिक, त्यांचे नातेवाईक यांना भारत सरकारच्या नोकऱ्यात जशा राखीव जागा ठेवण्यात आल्या आहेत. तशा प्रकारची तरतूद भटक्या विमुक्तांसाठी करण्यात यावी.
२. पंचवार्षिक योजनात भटक्या व विमुक्त जमातींकरिता आर्थिक तरतूद करण्यात यावी.

केंद्र सरकारच्या चौथ्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत भटक्या विमुक्त जमातीच्या योजनाकरिता काही ना काही तरतूद करण्यात येत होती. परंतु पुढे हा विषय राज्य सरकारांकडे दिल्याने, अर्थसहाय्य बंद झाले. तेव्हा भारत सरकारने परत अशा प्रकारची तरतूद करण्याच्या दृष्टीने योग्य ते आदेश नियोजन मंडळास व राष्ट्रीय विकास मंडळास दयावेत.

३. स्वतंत्र खानेसुमारी

अनुसूचित जाती जमातींची स्वतंत्र अशी खानेसुमारी केली जाते. त्याचा उपयोग नियोजनाची दिशा व वस्तुनिष्ठ कल्याणकारी योजना आखण्यासाठी होतो. भटक्या विमुक्तांची स्वतंत्र नोंद करण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने केंद्र सरकारला विनंती केली होती. महाराष्ट्र शासनाची ही मागणी मंजूर करावी व भटक्या विमुक्त जाती जमातींची निश्चित लोकसंख्या समजण्यासाठी खानेसुमारीत त्यांची स्वतंत्र नोंद करणेत यावी.

४. पुनर्वसनाची खास योजना

भटक्या व विमुक्त जमातींचे पुनर्वसन करण्यासाठी व त्यासाठी आवश्यक अशा खास योजना आखण्याची आवश्यकता आहे. अशा विशेष योजना केंद्र सरकारच्या सहाय्याने सुरु कराव्यात.

५. भटक्या व विमुक्त जमातींकरीता सामाजिक हक्क संरक्षण कायदा

भटक्या जाती जमाती या सामाजिक पक्षपाताच्या भक्ष्य ठरतात. त्यासाठी त्यांना विशेष संरक्षणाची गरज आहे. अनुसूचित जाती जमातीसाठी असणारा अस्पृश्यता विरोधी सामाजिक हक्क सुरक्षा कायदा आहे. तशा प्रकारचा भटक्या विमुक्तांकरीता सामाजिक हक्क सुरक्षा कायदा करण्यात यावा.

अशा प्रकारच्या मागण्यांचे निवेदन सोलापूर येथील भटक्या विमुक्तांच्या अधिवेशनात राजीव गांधी यांना सादर करण्यात आले होते.

१९९० नंतरही भटक्या विमुक्तांची चळवळ चालूच होती. पण त्यांच्यात आपआपसात मतभेद असल्याचे जाणवते. या संदर्भात रामनाथ चव्हाण म्हणतात, "भटक्या विमुक्तांचे नेतृत्व करणारी जी माणसं आहेत, त्यांच्यात एकमत नाही. मुळातच भटका विमुक्त समाज संघटित नाही. रानोमाळ पसरलेला आहे. समर्थपणे नेतृत्व करू शकेल अशी एकही संघटना नाही. शिवाय शिक्षित लोकांचा जो वर्ग आहे तो स्वतःच्या समाजासाठी काहीच करू शकत नाही. स्वतःला उच्च समजून वेगळ्या समाजप्रवाहात सामील होऊ पहातो आहे. त्यांच्या भाऊबंधकीशी संबंध ठेवणे त्यांना कमीपणाचे वाटते. त्यांच्यात नेतृत्वासाठी आपआपसात मतभेद आहेत. त्यामुळे समाजाचे प्रश्न सुटणे अवघड होत आहे."^{४२} अशी खंत त्यांनी व्यक्त केली होती.

भटक्या विमुक्त जाती जमातीमध्ये वेगवेगळ्या नवीन जातींची भरती होत होती. पण जागा मात्र पूर्वीच्या टक्केवारीतच होत्या. महाराष्ट्रातील धनगर समाजाचा भटक्या विमुक्तांत समावेश केल्याने भटक्या विमुक्त जातींची लोकसंख्या वाढत होती. आमदार लक्ष्मण माने यांच्या नेतृत्वाखाली एका शिष्टमंडळाने मा.मुख्यमंत्री शरद पवार यांची या संदर्भात भेट घेतली होती. त्यांनी (शिष्टमंडळाने) भटक्या विमुक्तांमध्ये वेगवेगळ्या जातींचा समावेश केल्यामुळे भटक्या विमुक्तांची संख्या वाढते आहे पण जागा मात्र ४ टक्केच आहेत हे मुख्यमंत्र्यांच्या लक्षात आणून दिले. तेव्हा या जागांच्या टक्केवारीत वाढ करू असे मुख्यमंत्र्यांनी त्यांना आश्वासन दिले होते."^{४३}

समारोप

भटका विमुक्त समाज हा मागासलेला होता. भटक्या समाजाच्या उत्पत्तीचा विचार केला तेव्हा तो मूळचा या देशातलाच आहे असे दिसते. आर्यांच्या आगमनानंतर तो गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे वळला. तर १८७१ मध्ये गुन्हेगारी कायदयाने

त्याच्या कपाळी गुन्हेगारीचा शिक्का मारला गेला. कायदयानेच गुन्हेगार ठरविल्याने तो भटकंती करीत राहिला आणि स्वातंत्र्यानंतरही त्याच्या स्थितीत फारशी झाली नाही. राजकीयदृष्ट्या तो फारसा जागृत नसून निवडणूका राजकारण यापासून तो अलिप्त राहिला.

सामाजिक दृष्टीकोनातून विचार केल्यास भटक्या विमुक्त समाजास समाजामध्ये फारशी प्रतिष्ठा मिळाली नाही. तो नागरी समाजापासून अलिप्त राहिला. आपण इतरांपेक्षा वेगळे आहोत. किंबहुना श्रेष्ठ आहोत ही भावना त्यांच्यातून नष्ट झाली नाही. आर्थिक बाबतीत त्याची अवस्था दयनीय होती. रहायला घर नाही, स्वतःच शेत नाही, आपल्या पशुप्राण्यांसह बिन्हाडासह सतत भटकल्यामुळे उत्पन्नाचे एका ठिकाणी कायमस्वरूपी साधन नाही. भटकंतीमुळे स्वतःला व मुलांना शिक्षण मिळत नव्हते. त्यातून दारिद्र्य, अज्ञान पाचवीला पुजलेले होते. या समाजामध्ये अंधश्रद्धा आत्यंतिक टोकाच्या. जोगतीण, वाघ्या मुरळी देवाला सोडल्या जात होत्या. स्वतःच्या आरोग्य रक्षणार्थ गैरसमजामुळे डॉक्टरकडे जाण्याचे धाडस नाही. १९६० च्या दशकात भटक्या विमुक्तांचे संघटन करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरु झाले. १९८० ते ९० च्या दशकात लक्ष्मण माने, लक्ष्मण गायकवाड, मोतीराज राठोड, बाळकृष्ण रेणके यासारख्या कार्यकर्त्यांनी संघटना, चळवळी उभारल्या, त्या माध्यमातून समाजाचे प्रश्न सरकारकडे मांडण्याचे, ते सोडवून घेण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले. अधिवेशने, मोर्चे, मेळावे यातून समाजजागृती व संघटन सुरु होते. मुख्यमंत्री , पंतप्रधान यांचेकडे निवेदन, मागण्या मांडून प्रश्न सोडविण्याचे प्रयत्न करण्यात आले.

टिपा

१. व्हटकर नामदेव, 'भारतातील जातीभेद आणि त्यावर उपाय', अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, तिसरी आवृत्ती, १९७२, पृ. २६
२. देशमुख प्र. रा., 'सिंधु संस्कृती ऋग्वेद व हिंदू संस्कृती, प्रज्ञा पाठशाळा मंडळ, वाई, १९६६, पृ. ५९
३. देशमुख प्र. रा., उक्त, पृ. ५९
४. कदम नागनाथ धो., 'महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृती व साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९५, पृ. ८
५. कदम नागनाथ धो., उक्त, पृ. ९
६. कदम नागनाथ धो., उक्त, पृ. १०
७. दैनिक संचार, सोलापूर, दि. २९ मार्च १९८९, पृ. ९
८. कदम नागनाथ धो., 'महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृती व साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९५, पृ. १२
९. राठोड मोतीराज, भटक्या विमुक्तांचा जाहिरनामा, मोतीराज राठोड प्रकाशित, औरंगाबाद, १९८८, पृ. १४
१०. चव्हाण रामनाथ, 'जाती आणि जमाती', मेहता पब्लिसिंग हाऊस, पुणे, १९८९, पृ. ४३

११. कदम नागनाथ घो., 'महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृती व साहित्य,
प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९५, पृ. १९४
१२. कदम नागनाथ घो., उक्त, पृ. १२३
१३. कदम नागनाथ घो., उक्त, पृ. १२४
१४. माने लक्ष्मण, 'पालावरचं जग', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९९०, पृ. ७२
१५. दैनिक लोकमत दि. ५-३-१९८९
१६. माने लक्ष्मण, 'उपरा', ग्रंथाली, मुंबई, १९८०, पृ. २६
१७. चव्हाण रामनाथ, 'भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग', सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८९,
पृ. १०
१८. राठोड मोतीराज, भटक्या विमुक्तांचा जाहिरनामा, मोतीराज राठोड प्रकाशित,
औरंगाबाद, १९८८, पृ. ८८
१९. दैनिक सकाळ, गुरुवार दि.३-१-१९९१
२०. खरात शंकरराव, 'सांगावा', कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती,
१९८२, पृ. १४०
२१. चव्हाण रामनाथ, 'भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग', सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८९,
पृ. १०
२२. गायकवाड लक्ष्मण, 'उचल्या', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८७, पृ. १५०

२३. राठोड मोतीराज, भटक्या विमुक्तांचा जाहिरनामा, मोतीराज राठोड प्रकाशित, औरंगाबाद, १९८८, पृ. २२
२४. व्हटकर नामदेव, 'भारतातील जातीभेद आणि त्यावर उपाय', अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, तृतीय आवृत्ती, १९७२, पृ. ७४
२५. चव्हाण रामनाथ, 'भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग', सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८९, पृ. ९
२६. गायकवाड लक्ष्मण, 'उचल्या', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८७, पृ. ५०
२७. माने लक्ष्मण, 'पालावरचं जग', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९९०, पृ. १५
२८. गस्ती भीमराव, 'बेरड', पारख प्रकाशन, बेळगाव, १९८७, पृ. १११-११२
२९. गायकवाड लक्ष्मण, 'उचल्या', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८७, पृ. ४९
३०. राठोड मोतीराज, भटक्या विमुक्तांचा जाहिरनामा, मोतीराज राठोड प्रकाशित, औरंगाबाद, १९८८, पृ. ७
३१. गायकवाड लक्ष्मण, 'उचल्या', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८७, पृ. ४८
३२. गायकवाड लक्ष्मण, उक्त, पृ. ५८
३३. चव्हाण रामनाथ, 'भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग', सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८९, पृ. १०
३४. कदम नागनाथ धो., उपरोक्त, पृ. १४

३५. दैनिक संचार, सोलापूर, दि.२९-३-१९८९, पृ. २
३६. दैनिक केसरी, दि. २३-३-१९८९, पृ. ४
३७. कदम नागनाथ धो., उपरोक्त, पृ. २८
३८. माने लक्ष्मण, रिपब्लिकन पक्ष व भटक्या विमुक्त जमाती, रिपब्लिकन पक्ष, प्रकाशक सौ. नंदिनी गवळी, कोल्हापूर, १९९२, पृ. १७६
३९. गायकवाड लक्ष्मण, भटक्या विमुक्तांच्या शोधयाचेचे दर्शन, 'दलित चळवळ' संपा. शरणकुमार लिंबाळे, प्रकाशक सौ. नंदिनी गवळी, कोल्हापूर, १९९१, पृ. १४४
४०. कदम नागनाथ, उपरोक्त, पृ. २८
४१. कदम नागनाथ, उक्त, पृ. २८
४२. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८९, पृ. १०
४३. कदम नागनाथ, उपरोक्त, पृ. २०३